

LANDSKAPS
ARKEOLOGERNA

KULTURMILJÖVETARE OCH KUNSKAPSFÖRMEDLARE
I RIKSTÄCKANDE SAMVERKAN
www.landskapsarkeologerna.se

Rapport 2014:1

Red. Lennart Klang
& Lena Berg Nilsson

Landskapsarkeologiskt symposium i Luleå 2012

Redaktionell bearbetning: Lennart Klang och Lena Berg Nilsson.

Omslagsbilder: Samtliga ur denna publikation.

(Övre raden) från sid 8, 6 och 10.

(Mellersta raden) från sid 12, 14 och 16.

(Nedre raden) från sid 19, 22 och 24.

Foton Lennart Klang.

Innehåll

Inledning	4
De gyllene åren: Om samarbete mellan kulturgeografi och kulturmiljövård i ett 40-årsperspektiv <i>av Mats Widgren</i>	5
Landskapsarkeologi som konsultverksamhet <i>av Lennart Klang</i>	7
Arkivhandlingar av intresse för landskapsarkeologi <i>av Ann Hörsell</i>	9
Medför lantbrukarnas EU-stöd det småskaliga jordbrukslandskapets övergivande? <i>av Sune Jönsson</i>	11
Tegelindustrins historia – ett eftersatt forskningsområde <i>av Kenneth Awebro</i>	13
Landskapsarkeologi och bergshistoria <i>av Lena Berg Nilsson</i>	15
Detaljkartering och landskapsanalys – erfarenheter från fossilt landskap kring Kongsberg <i>av Bengt Windelhed</i>	17
Antropogen påverkan i nordliga fjällområden, med exempel från stalotomtsmiljöer <i>av Lars Liedgren</i>	19
Informationsskyltar och inventering <i>av Gerhard Flink och Ingela Norlin</i>	21
Kulturarv och klimathot i samhällelig riskhantering <i>av Ola Nilsson</i>	23
Bilaga 1: Program	I
Bilaga 2: Deltagare	II

Inledning

Konsultgruppen *Landskapsarkeologerna* är ett rikstäckande samverkande nätverk av företag med kontor i kommunerna Luleå, Hudiksvall, Älvdalen, Stockholm, Norrtälje och Osby. Vi utför olika slag av arkeologiska och kulturhistoriska uppdrag och studier i hela landet och utomlands.

Vi har regelbundna möten med utvärderingar av vår verksamhet, gemensamma exkursioner etc. Hela gruppen träffas någon gång per år, och däremellan har vi ytterligare möten i lämpliga konstellationer. Dessutom bjuder vi in särskilt utvalda personer till vissa möten, för att diskutera samarbetsmöjligheter och för att vidga vyerna. Med externa aktörer möjliggörs kompetenshöjning i gruppen, förmedling av våra resultat, samverkan med forskarsamhället etc.

I juni 2012 bjöd vi in fyra aktörer till ett landskapsarkeologiskt symposium i Luleå. Syftet var att med hjälp av de inbjudna sammanfatta några inriktningar inom aktuella landskapsarkeologiska verksamheter. Fokus var omvärldsperspektiv, framtidsstrategier och samarbetsmöjligheter internt och externt.

Symposiet hade också karaktär av jubileum. *Landskapsarkeologerna* som konsultgrupp har vuxit fram i etapper sedan 2002, med basen i nuvarande konstellation formerad 2004. De enskilda företag som ingår i konsultgruppen har bildats vid olika tidpunkter, varav Lennart Klangs företag *LK Konsult* startade 1992, och är därmed det äldsta i gruppen. Dessutom var 1972 viktigt som ett år då några av oss vid detta symposium för första gången på allvar kom i kontakt med det som skulle bli grunden till den landskapsarkeologi som konsultgruppen ägnar sig åt och som stod i fokus vid symposiet. Vi hade alltså 10-årsjubileum, 20-årsjubileum och 40-årsjubileum samtidigt!

Särskilt intressant är att de inbjudna hade anknytning till dessa jubileer – de var helt enkelt med på ett eller annat sätt vid något av de tre årtalen 2002, 1992 och 1972 i sammanhang som har lett fram till vår konsultgrupps aktuella inriktningar. Dessutom innebar 1972 startskottet för flera av oss i konsultgruppen att yrkesmässigt få våra allra första erfarenheter av det som än i dag är vår landskapsarkeologiska inriktning.

För att ha ett givande symposium med anknytning till både jubileerna och framtida fortsatt verksamhet inom landskapsarkeologi presenterade alla deltagare var sitt tema att diskutera (se program i Bilaga 1). Vår strävan i urvalet var att ge exempel på intressanta frågor som täcker in teman geografiskt och principiellt.

I det följande sammanfattas vad var och en presenterade vid symposiet. Sammanfattningarna är mycket korta och presenteras i den ordningsföljd som följdes vid symposiet. De rymmer inte de mer utförliga resonemang och diskussioner som tog upp den mesta tiden, men de visar några utgångspunkter för diskussionerna.

Vår förhoppning är att denna symposiumsammanfattning kan vara av intresse för uppdragsgivare och samarbetspartners genom att den ger en inblick i vad vi avser med det breda begreppet ”landskapsarkeologi”. Dessutom ges exempel på aktuella inriktningar för vår konsultverksamhet.

De gyllene åren: Om samarbete mellan kulturgeografi och kulturmiljövård i ett 40-årsperspektiv

av Mats Widgren

De två sista årtiondena på 1900-talet framstår i efterhand som en period av synnerligen kreativt, nyskapande och expansivt samarbete mellan den universitetsbaserade historiska kulturgeografin (särskilt på Stockholms Universitet), och kulturmiljövårdens olika centrala och regionala organ. Efter millennieskiftet år 2000 finns egentligen bara fragment av detta kvar. Många av oss som var med under 1900-talet undrar var det blev av det goda samarbetet, det utmanande samtalet och de intellektuella och praktiska utmaningarna som detta möte mellan landskapsforskning och kulturmiljövård innebar. För många i den generation av kulturmiljövårdare och landskapsforskare, som inledde sin yrkesverksamhet under 1970- och 1980-talen framstår denna period som gyllene år, vars bottenklang än idag påverkar vår verksamhet och vårt synsätt. Konsultgruppen Landskapsarkeologerna är i högsta grad ett uttryck för den kompetens som byggdes upp under dessa år framförallt i skärningspunkten mellan fornminnesinventering och landskapshistorisk forskning.

Universitetsforskarna inom detta fält kan då och du undra varför inte Riksantikvarieämbetet, länsstyrelser och konsultbyråer hör av sig på samma sätt som förr. Samtidigt är vi vana att få frågor från tidigare elever och från kulturmiljövårdsfolk om det egentligen finns kvar någon landskapshistorisk forskning på universiteten. De gyllene åren verkar vara förbi.

Man kan fråga sig vad det är som har hänt. Är det kanske bara en gäng äldre herrar och damer som lite förutsägbart tycker att allt var bättre förr? Låt oss börja med universiteten. För det första så finns det fortfarande en blomstrande historisk geografisk forskning på universiteten. Stockholm monopoliserar inte längre bilden av historisk geografi, det finns viktiga historisk-geografiska forskningsmiljöer både i Lund och på Gotland. Den historiskgeografiska inriktningen är också levande vid SLUs avdelning för agrarhistoria. Vid Stockholms Universitet har det på denna sidan millennieskiftet hittills lagts fram tio doktorsavhandlingar med landskapshistorisk inriktning, vi har (ännu så länge) en professor med historisk inriktning och efter nyanställningar under 2012 nu sammanlagt fem lektorer med historisk-geografisk bakgrund.

Samtidigt så finns det några viktiga skillnader mot 1990-talet. Nyrekryteringen av studenter på grund- och mastersnivå inom detta fält är mycket liten och vi har inte heller egentligen några doktorander kvar med inriktning mot historisk geografi. Man kan spekulera över varför nyrekryteringen är så dålig. Till viss del kan det förklaras med att studenterna från arkeologi inte på samma sätt söker sig till oss för att komplettera sin fil.kand. Det beror säkert till stor del på att man nu kan fylla sin fil. kand. med mycket mer arkeologi, men kanske också på att de gyllene årens intresse för en materialistiskt inriktad arkeologi, där jordbruksproduktion och samhällssystem stod centralt, har ersatts av andra teoretiska strömningar.

Om vi så ser till den andra polen i det som var det lyckade mötet under de gyllene åren så är det ju ingen tvekan om att Riksantikvarieämbetets ekonomiska och intellektuella nedrustning är en viktig komponent. Fornminnesinventeringen, som genom sin praktik utbildade generation efter generation av duktiga landskapsarkeologer med intresse för den historisk geografiska sakkunskapen, är nedlagd. Kulturmiljövårdens uppföljningar av fysisk riksplan med länsvisa översikter över kulturmiljö och landskap finns inte heller kvar. Samtidigt är sakkunskapen kring fornlämningar och landskap spridda på ett flertal olika aktörer. Man skulle kunna sammanfatta den utvecklingen med att den är del av den starka statens borttynande. Efterkrigstidens planeringssyn och stora resurser för att skaffa fram ett långsiktigt planeringsunderlag finns inte längre kvar. Planering bedrivs inte längre på samma sätt och därmed finns inte heller det centrala ämbetsverkets behov av den övergripande kulturhistoriska landskapskunskap där kulturgeografernas roll kunde komma till fullt uttryck. Den europeiska landskapskonventionen tycktes ett tag kunna öppna för en nytändning och har visserligen lett till en del forsknings- och utvecklingsverksamhet, där främst landskapsarkitekter varit de aktiva, men det verkar hittills knappast som om den i grunden har förändrat länsstyrelser och kommunernas krav på planeringsunderlag inom landskapsområdet.

Man kan som kulturgeograf känna en viss oro över vad som kommer i stället. Å ena sidan är förståelsen för den historiska dimensionen i landskapet nu långt mer spridd och omfattas av de flesta arkeologer och av många landskapsarkitekter, men å andra sidan är det ju ingen tvekan om att den

landskapshistoriska sakkunskapen och forskningskopplingen behövs för att långsiktigt hålla kvaliteten på miljökonsekvensbeskrivningar och arkeologiska utredningar.

Sett utifrån forskarperspektivet kan man å andra sidan se det mer lakoniskt. Samhället förändras och därmed också efterfrågan på den kunskap som den historiska geografin har. Vi kan inte vänta oss att den starka staten med dess planerings- och inventeringsverksamhet kommer tillbaka. Och det är inte heller bra för den inomvetenskapliga utvecklingen att man stirrar sig blind på *ett* tillämpningsområde. Och efterfrågan på den sakkunskap som den historiska geografin kan leverera dyker i stället upp på andra håll. Just nu upplever vi att det finns efterfrågan på historisk geografi från två andra håll, även om det antagligen inte kommer att omsättas i ett lika livaktigt samarbete på nationellt plan som det som beskrivits ovan.

Exempelvis så ser vi nu att det från klimatforskningens sida finns allt tydligare behov av övergripande, empiriskt grundade data kring markanvändningens historia i ett globalt och regionalt perspektiv. Där krävs verkligen historisk-geografisk sak- och metodkunskap för att kontra naturvetarnas ytliga och ohistoriska modellerande. Ett annat område, där vår kunskap om hur bönder i äldre tid har brukat jorden verkligen kan komma till nytta, är inom det växande forskningsområdet kring ekologiskt jordbruk, närproducerat och livsmedlens kvalitet både här hemma och i ett globalt perspektiv. Inte för att det finns några enkla lösningar att direkt hämta ur historien, men för att de grundläggande frågorna om hur människor kan utnyttja jorden på ett hållbart kan få en bättre belysning genom det historiska perspektivet.

Som jag ser det så är alltså ett historiskt perspektiv på landskap och markutnyttjande med full fart på väg in i diskussionen om ett hållbart utnyttjande av våra resurser. Samtidigt som den starka statens kulturmiljövård är långsamt på väg ut så finns det alltså ett växande intresse för de historiska perspektiven på hållbar markanvändning från ett mer brett perspektiv. Det kommer säkert att påverka både landskapsforskning och landskapsbevarande i framtiden. Utöver de nu väl etablerade kontaktytorna mellan universitet, myndigheter och konsulter inom landskapshistoria kommer det att kunna växa fram nya skärningspunkter, debatter och kunskapsutbyten.

Exempel på samverkan mellan arkeologer och kulturgeografer tidigt under "de gyllene åren". Mats Widgren (sittande med skärslev) förevisar sitt allra första arkeologiska grävschakt, vilket togs upp inom ramen för kulturgeografiska studier av det förhistoriska landskapet vid Skärkinds Prästgård i Östergötlands län. Grävschaktet berör en stensträng från järnåldern. Foto Lennart Klang 1972.

Landskapsarkeologi som konsultverksamhet

av *Lennart Klang*

När konsultgruppen *Landskapsarkeologerna* bildades för snart 10 år sedan kom vi fram till att huvudinriktningen skulle vara **kulturmiljöfrågor** med fokus på **landskap och arkeologi**. Vad dessa begrepp innebär i vår verksamhet belyses kortfattat i det följande.

Kulturmiljö avser numera oftast en plats (med omgivningar) eller ett område som har synliga, bevarandevärda strukturer som människor format i landskapet, karaktäristiska för en viss tidsepok eller en utveckling över tiden. Utom i form av punktojekt som fornminnen kan platser bestå av större ytor som byar, odlingslandskap, städer, industrier, vägar och annat. Här har vi en grundbult i vår konsultverksamhet; lång och varierad erfarenhet av att identifiera, beskriva, tolka, värdera och föreslå åtgärder i kulturmiljöns olika beståndsdelar. Vår styrka är att vi inte bara beskriver objekt och föreslår åtgärder; vi analyserar kulturmiljöer och förklarar vad som är unikt, representativt, intrångskänsligt etc. Det gör vi med hjälp av mångårig erfarenhet av kulturmiljöer från Lappland i norr till Skåne i söder och även med kunskap om omvärlden.

Landskap är en specialitet för geografer, i synnerhet kulturgeografer när det handlar om landskap som påverkats/formats av människor. Kulturgeografi studerar hur landskapet tas i anspråk av människan, både i nutid och i förfluten tid och vilka konsekvenser det får. Att försöka förstå samspelet mellan landskapet och människans göranden i landskapet, från Skåne till Lappland, är helt enkelt en ytterligare grundbult i vår konsultverksamhet. Vid kulturmiljöanalyser, karteringar, markskötsel och inventeringar ser vi till att ha en kulturgeografisk bakgrundskunskap i vårt bagage.

Arkeologi är egentligen både ”läran om hur det var förr enligt övergivna lämningar” och en metod; att ”gräva fram kunskap”. Men begreppet är mer komplicerat än så. Man kan gräva fram kunskap ”med spade” men även göra som ”grävande journalister”; undersöka någonting och ta reda på något med hjälp av lämpliga och till buds stående metoder. Att identifiera mer eller mindre tydliga spår från vitt skilda tider, ibland sida vid sida, ibland lagrade på varandra, ibland tätt liggande, ibland glest utspridda, är ytterligare en grundbult i vår konsultverksamhet. Oftast är det möjligt att identifiera och klassificera fornminnen utan omfattande utgrävningar, men det kräver speciell arkeologisk kompetens och inriktning, nämligen att mer ha fokus på relationen fornlämning/landskap än på relationen fornlämning/fornsaker (t.ex. grav/gravfynd). Och att kunna bedöma när det är motiverat med provstick och arkeologiska undersökningar/utgrävningar i marken för att dra korrekta slutsatser.

Allra viktigast vid **landskapsarkeologi** torde det vara att utveckla förmågan att kombinera landskapsperspektivet med arkeologiska metoder och att kunna växla fokus och skalnivå mellan landskapet, kulturmiljön/platsen, fornminnesobjektet, stenflisan på marken och jordlagren närmast under markytan. Jordlager undersöks med jordsond och vid behov med provgropar och schakt. Växlingarna i skalnivå leder till att man identifierar olika mer eller mindre tydliga komponenter i landskapet och kan förklara vad det är man ser.

Vill man sedan i detalj ta reda på vad som döljer sig i marken på en fornlämningsplats, hur anläggningar i marken har varit konstruerade och t.ex. vilka fornfynd som finns i en enskild fornlämning får man göra sådana utgrävningar som de flesta människor förmodligen oftast förknippar med arkeologisk verksamhet. Undersökningar görs då med hjälp av spade, skärslev och pensel i hand och med instrument för millimeterexakta inmätningar.

Oavsett detaljnivå är ett vanligt arkeologiskt mål att tolka och förklara hur man levde förr och vilka bevisen är för det man hävdar. Inom uppdragsarkeologi kan det emellertid i vissa utredningsprojekt räcka med att antikvariskt klarlägga vilka fornminnestyper som förekommer inom ett visst område och särskilja vad som är naturbildningar – man behöver då inte i detalj reda ut hur man levde förr men man ska reda ut vilken fornlämningsstruktur som förekommer i dag.

Det finns olika sorters yrkesverksamma arkeologer, i alla fall om man generaliserar en smula:

1. Arkeologer som i första hand hämtar sin kunskap i vetenskaplig litteratur, fornminnesuppteckningar och diskussioner vid seminarier etc. Finns främst på universitet.
2. Arkeologer som i första hand hämtar sin kunskap i regelverk (lagar och förordningar) och i rapporter som andra skriver. Finns främst på länsstyrelser och inom Riksantikvarieämbetet.
3. Arkeologer som i första hand hämtar sin kunskap från egna landskapsanalyser och egna inventeringar i olika delar av landet utifrån vetenskapliga teorier om olika forntida och

historiska samhällsformer. Som lär sig ”läsa” i landskapet och på så sätt upptäcker fornminnen och ser deras relation till landskapets övriga komponenter (byar, odlingsmark, skogsmark, städer, skärgårdar, vattendrag, fjäll etc.). Fanns förr inom Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Är numera sällsynta, men finns som konsulter och vid ett fåtal museer.

4. Arkeologer som i första hand utför utgrävningar i utvalda objekt och främst hämtar sin kunskap från egna och andras undersökningar utifrån teorier om sådana forntida samhällen som berörs av utgrävningarna. Som gärna intresserar sig för föremål som keramik, pärlor, järnslag etc. Finns ännu inom Riksantikvarieämbetet. Finns även i konsultföretag och vid museer.
5. Arkeologer som vårdar fornsakssamlingar, katalogiserar, sorterar och studerar fynd av olika slag, t.ex. benrester och makrofossil. Finns (bör finnas) främst vid museer, men finns även inom universitet och konsultföretag.
6. Arkeologer som i första hand förmedlar allmänna och specifika kunskaper om forntid, forn lämningar och utgrävningar. Finns (bör finnas) främst vid museer, men finns även inom konsultföretag, universitet och i andra positioner.

De flesta yrkesarkeologerna har inslag av alla sex inriktningarna enligt ovan eller flera av dem, men skillnader ligger i vad man faktiskt specialiserar sig på. Det sägs att det t.ex. tar minst 10 år på heltid att bli fältarkeolog med goda kunskaper inom punkt 3 ovan. Och kanske lika lång tid att bli kvalificerad grävande arkeolog enligt punkt 4 ovan. Tiden 10 år är självklart en grov generalisering eftersom det är mycket individuellt vilken tid som behövs för att tillägna sig både breda och djupa kunskaper inom arkeologisk fältverksamhet. Troligen blir man aldrig fullärd, men för att skapa så gynnsamma förutsättningar som möjligt behövs både långvarig erfarenhet och omväxlande arbetsområden geografiskt och tematiskt.

Inom **Landskapsarkeologerna** är vår verksamhetsidé att ha en mix av erfarenhet och kompetens så att alla punkterna ovan finns i gruppen (med undantag av punkt 5 där vi samarbetar med externa aktörer). Ambitionen är att kunna erbjuda marknadens mest kvalificerade konsulttjänster inom landskapsarkeologi – d.v.s. att ha en tonvikt i punkt 3 ovan och förena den tonvikten med övriga inriktningar.

Vi kan dock konstatera att det verkligen inte är lätt för en uppdragsgivare att alltid veta vilken sorts arkeolog man anlitar för olika typer av konsultuppdrag. Möjligen är det den största utmaningen när man är konsult inom landskapsarkeologi att förklara skillnader mellan olika sorters arkeologi och olika arkeologer när man konkurrerar om uppdrag på marknaden. Det är ofta svårt eller omöjligt för uppdragsgivaren (både företag och den offentliga kulturmiljövården) att i vissa arkeologiska och kulturmiljöinriktade rapporter, informationsmaterial etc. se hur bristande erfarenhet och tveksam arkeologisk inriktning lyser igenom. Det är troligen lika svårt för många uppdragsgivare att se alla kvaliteter som faktiskt finns i andra rapporter, i informationsmaterial och i utförda fältarbeten, utförda av ”rätt” sorts arkeolog för det enskilda uppdraget.

Vilkens sorts arkeolog har behövlig kompetens för att identifiera, beskriva och förklara olika slag av stenformationer i landskapet och även bedöma deras kulturhistoriska värde? Hur skiljer man mellan kvalificerade bedömningar och rena gissningar? Inte så lätt att veta för uppdragsgivare och arkeologer med begränsad fälterfarenhet. Foto Lennart Klang 2011.

Arkivhandlingar av intresse för landskapsarkeologi

av Ann Hörsell

Denna presentation tar i första hand upp det arkivmaterial och de källor som kan identifieras och hanteras via Internet. Det material som presenteras finns inte enbart inom Riksarkivet och landsarkiven (RA) utan också vid ett antal andra institutioner. I vissa fall kan ett abonnemang krävas för tillgång till det digitala primärmaterialet, om så är fallet finns det relativt billiga sätt att komma åt detta.

Eftersom det av naturliga skäl handlar om skriftliga källor, begränsas omfattningen till perioden senmedeltid fram till mitten av 1900-talet. I första hand är den geografiska platsen/koordinaterna utgångspunkt för de presenterade sökningarna och materialpresentationerna. Det klassiska sockenbegreppet är här den naturliga utgångspunkten.

Initialt presenteras de grundläggande sökverktygen för arkivinformation – NAD – Den Nationella Arkivdatabasen samt en del andra sökverktyg. NAD är ingången tillsammans med en del andra databaser man hittar via RA. Utan direkt ledning kan tyvärr den nya sökfunktionen vara lite knepig.

I vissa fall når man de intressanta handlingarna direkt eftersom de finns i digital form, andra gånger får man enbart en hänvisning till en volym eller ett dokument av intresse.

Presentationen är i första hand kronologiskt upplagd, med presentation av källtyper efter den tidsperiod som ingår, typ av uppgifter, förvarande institution och tillgänglighet.

Alla presenterade arkivhandlingar har mer eller mindre intresse för landskapsarkeologi. Allmänt kan sägas att arkeologi och skriftliga källor tillsammans ger ett mycket bättre kunskapsunderlag om platser och händelser från medeltid och framåt jämfört med om bara den ena inriktningen kommer till tals.

Medeltiden

- **Svenskt Diplomatariums huvudkartotek SDHK**, (<http://www.nad.riksarkivet.se/sdhk>). Uppgifter om svenska brev eller brev rörande Sverige fram till 1540 finns samlade i diplomatiets register Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK). Registret omfattar uppgifter om över 40 000 brev och medger en rad olika sökmöjligheter, bl.a. på personer, orter, datum och viktiga sakuppgifter. Dessutom är det möjligt att söka i statliga brevtexter som hittills tryckts i Svenskt Diplomatariums huvudserie (till 1378), i sidoserien gällande åren 1401-1420 och stora delar av Acta Pontificum Svecica.
- Önskvärt att den kompletteras med information från **Det medeltida Sverige**, där tyvärr bara delar av landet ännu finns inlagda i databasen.

Nyare tiden ca 1500 -

- **Älvsborgs lösen 1571**
Älvsborgs lösen var en förmögenhetsskatt, som beviljades på herredagen i Stockholm år 1571 för att kunna återlösa Älvsborgs fästning från Danmark-Norge efter det nordiska sjuårskriget. Handlingarna består av taxerings- och uppbördslängder från de olika landskapen/områdena (samt Finland).
- **Jordeböcker - SE/RA/55201.**
- **Indelningsverk och jordeböcker - SE/KrA/0453**
Jordeboken redovisade den grundskatt som blev stommen i det svenska skattesystemet från 1500-talet till början av 1900-talet då den ersattes av bl.a. fastighetsskatten. Eftersom jorden var den viktigaste inkomstkällan för staten blev Jordeboken ett betydelsefullt verktyg för att hålla ordning och reda på böndernas jordar för kontroll och skatteindrivning. Jordeboken behandlar varje gårds skyldigheter ifråga om bl.a. skatt, rotering och rusttjänst. Inom varje fögderi var hemmanen upptagna efter jordnatur, först skatte-, sedan krono-, kyrko- m.m. och sist frälsehemman.

- **Mantalslängder 1642-1820**
Mantalslängder för hela Sverige åren 1642-1820 är scannade. Materialet är indexerat på församlingsnivå.
- **Fabriksberättelser 1740–1890**
Materialet omfattar tiden 1740-1890 för fabriker och tiden 1863-1890 för handlanden och hantverkare.
- **Brandförsäkringar - Brandförsäkringsverket (1782-1928) och Tarifföreningen (1898-1921) samt Kartdatabas**
Databasen innehåller uppgifter om brandförsäkringar från Brandförsäkringsverket (1782-1928) och Tarifföreningen (1898-1921). Brandförsäkringsverkets material finns inskannat och kan läsas direkt över Internet. Kartdatabasen innehåller drygt 2500 kartor från Brandförsäkringsverket. Flertalet av dessa kartor kan kopplas till en brandvärdering i brandförsäkringsdatabasen.
- **Krigsarkivets kartsamlingar –**
(<http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7550&refid=1132>)
  - Generalstabens topografiska avdelning
  - Wiblingen, Fredrik Adolfs samling – stadskartor ca 1795
  - Wermings stadskartor 1806-1819
  - Sverige, stads- och fästningsplaner 1521-1942
  - Hermelinska samlingen 1654-1821

*Ann Hörsell visar intressant arkivmaterial vid Krigsarkivet för bl.a. Landskapsarkeologerna.
Foto Lennart Klang 2013.*

Medför lantbrukarnas EU-stöd det småskaliga jordbrukslandskapets övergivande?

av Sune Jönsson

Jag är uppvuxen på en liten bondgård i Loshults socken i nordligaste Skåne. Området är en utlöpare av det småländska höglandet och präglas av skog med små gårdar, stenrika åkrar och betesmarker. I den by som jag växte upp i fanns det ännu in på 1960-talet fyra gårdar som hade mjölkbesättningar. Alla åkrar brukades fullt ut, betesmarker var i drift och nötkreaturen hade fortfarande tillgång till skogsbete.

Jordbrukspolitik och lönsamhetskrav medförde dock att förutsättningarna förändrades under tiden fram till 1990-talet, särskilt för dessa små brukningsenheter i en mager jordbruksbygd. Detta var inte något som var speciellt för det sydsvenska höglandet. Vi som var verksamma inom Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar noterade detta i hela landet.

Under de senaste 20 åren har jag framförallt varit verksam inom det småländska höglandet. Jag noterade t.ex. i början av 1990-talet hur allt fler betesmarker saknade betesdjur och att de sämsta åkrarna övergavs. Lövsly och granplantor övertog stora delar av jordbruksmarken i dessa skogsbygder. Då, 1996, hände något som förändrade bilden totalt. Lantbrukarna kunde söka EU-medel för sin verksamhet. Medel som gynnade djurinnehav, att man brukade betesmarkerna och höll igång sina åkrar. Redan efter ett par år kunde jag åka igenom dessa bygder och se vilken skillnad det hade blivit.

Vilka var då dessa stöd som kom 1996 och som hade denna inverkan? De var:

Öppet odlingslandskap, Ekologisk odling, Betesmarksstöd, Kulturlämningar i odlingslandskapet, Kompensationsbidrag, Amkobidrag, Tackbidrag, Extra tackbidrag, Handjursbidrag, Slaktbidrag och Extensifieringsbidrag, plus ytterligare en del bidragsformer.

Ersättningsformerna och storleken på dessa var så attraktiva att lantbrukarna åter satte igång produktionen på även "hopplösa" marker. Vår bygd blev åter en öppen och levande jordbruksbygd.

Vad har sedan hänt? Så småningom ersattes flera av stöden med det som kallas *Gårdsstöd*. Högst gårdsstöd får landets bästa åkermark och lägst stöd den sämsta åkermarken (sic!). Men det var bara början på försämringarna för de små lantbruksföretagen. Stödet för ekologisk odling förändrades radikalt. Ersättningen med 500 kr/ha för vall togs helt bort. Åkermarken i dessa bygder utgörs till drygt 80 % av vall. Av de lantbrukare som jag hjälper med EU-ansökningarna så hade tidigare 70-80 % ekologisk odling. Efter förändringen så har alla slutat med den ekologiska odlingen, så när som på fyra lantbrukare.

Gårdsstödet förändrades år 2010. Jordbruksverket ansåg att det var för mycket administrativt arbete med de små jordbruksföretagen(!). Tidigare fick alla gårdsstöd, men med de nya reglerna så måste lantbrukaren bruka minst fyra hektar jordbruksmark. I Kronobergs län förlorade nästan var femte lantbrukare på detta sätt hälften av de EU-medel de tidigare hade fått. Betänker man då att många av dessa lantbrukare dessutom är kring pensionsåldern så försvann en stor del av motivationen till att fortsätta att bruka sina små åkrar och betesmarker.

Fortsätter vi sedan med stödet *Värdefulla natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet*, som naturligtvis ligger oss landskapsarkeologer extra varmt om hjärtat, så har det successivt försämrats. I princip har ersättningen inte höjts i ett enda fall under dessa 17 år. Vad skulle ni säga om att ha samma lön idag som för 17 år sedan, med oförändrade prestationskrav?

Listan över försämringar kan göras längre. Regelverket för betesmarker har förändrats flera gånger, och hela tiden med sämre villkor för bonden. Summerar man ihop vad som har hänt sedan 1996 så är det tveklöst så att förändringen för de små lantbrukarna med små djurbesättningar och jordbruksmark i lågproducerande områden hela tiden har blivit sämre. Lägg därtill den vanligtvis höga medelåldern för dessa lantbrukare så är risken överhängande för att vi åter får ett mindre öppet odlingslandskap. Vid varje nytt s.k. landsbygdsprogram har villkoren försämrats. Nästa landsbygdsprogram skall starta år 2014.

Övergivet småskaligt jordbrukslandskap i Västerbotten på väg att växa igen. Om landskapet ska förbli öppet behövs stödformer inom jordbrukspolitiken. Foto Lennart Klang 2010.

Välvärdat småskaligt jordbrukslandskap i Småland. Foto Lennart Klang 2004.

Tegelindustrins historia – ett eftersatt forskningsområde

av *Kenneth Awebro*

Sverige var före 1860 ett av de fattigaste länderna i Europa, vad gäller både ekonomi och teknik. Först under decennierna därefter kom den svenska teknologin att utvecklas snabbt. Detta skapar, trots de lågkonjunkturer som ändå existerade under den aktuella perioden, en ökning i den svenska ekonomin. Detta skapas av befolkningstillväxtens nedgång (emigrationen till Amerika), naturtillgångarna samt innovationerna. Den semiproducerande varans betydelse ökar efterhand, vilket till slut ger en större efterfrågan och därmed ett större värde på den internationella marknaden. Industrierna var under tiden 1890-1914 mer kapitalintensiva, detta bland annat på grund av de tekniska innovationerna under perioden.

Den stora tegeltillverkningen kring sekelskiftet 1900 användes främst i samband med nybyggnationen i expansiva städer. Mot denna utveckling är det lätt att förstå att tegelindustrin som utnyttjade en relativt enkel teknik inte kunde fortsätta att bedrivas med så många produktionsställen som var fallet vid 1900-talets början. En koncentration av verksamheten var oundviklig och idag svarar ett fåtal högmekaniserade tegelbruk för nästan hela produktionen i Sverige. Produktion av tegel krävde en närhet till råvaran och kunderna för att det ska bli ekonomiskt försvarbart. Längre transporter av de stora mängder lera som behövs för tegeltillverkning var inte lönsamma. Detta är alltså inte fallet idag. Det förefaller som om den fortgående koncentrationen av branschen kommer att fortsätta och att antalet tegelindustrier kommer att minska ytterligare.

Den fysiska produkten och basen för tegelindustrin - leran - är synnerligen viktig. Leran består av lerpartiklar som ej är större än 0,002 millimeter. Teglets egenskaper, det vill säga genomsläpplighet, hållbarhet, färg och så vidare, påverkas av de ämnen som den opreparerade leran innehåller eller genom ämnestillsatser i densamma. Det finns alltså olika sorters tegel; murtegel, fasadtegel, taktegel, håltegel, reveteringstegel o.s.v., allt för att passa de olika ändamålen. Det kan vara på sin plats att också påpeka att det ofta vid tegelbruken produceras annat än tegel, t ex dränerings- och avloppsrör, lergods av olika slag samt kakel, eftersom råmaterialet, leran, är gemensam för dessa.

Tegel som byggnadsmaterial i Norden och Sverige är en tämligen sen företeelse. Tacitus skriver om germanerna och teglet ”ne ceamentorum quidem apud illos ante tegularum usus” eller ”de använde varken murbruk eller tegel”. Behovet av tegel kom att öka i och med att kyrkobyggandet tog fart under medeltiden. Den ofta välunderrättade Olaus Magnus – som i sin historia om de nordiska folken – täckte in de flesta aspekter av vardagligt liv säger däremot att det fanns riklig tillgång på bränd tegel som inte bara användes till murar, utan också som takbeklädnad.

Hur är det då med tegeltillverkningen i Norrbotten under äldre tid? Tegelslageri har gamla anor i Öjebyn - den medeltida kyrkan har detaljer av tegel. En rapport så tidigt som 1730 talar om förekomsten av tegelslageri i länet. Landshövding Gyllengrip sade 1742 i en riksdagsrelation att både brytning av kalksten och tegelslageri förekommer och att produkterna till någon del exporterats till Vasa och Ångermanland. I mitten av 1740-talet talar landshövdingen om att det slogs tegel i nästan samtliga socknar. Någon mer maskinell tillverkning med vattenkraft fanns inte, utan tillverkning skedde "medelst trampande och trådande av människor och djur". Detta tyder på att lerbråken ännu inte hade introducerats. Måtten på tegelstenarna varierade mellan de olika socknarna. Det fanns en kunglig förordning som stadgade att teglet skulle vara en halv aln lång (1 aln = 59 cm), bredden skulle vara hälften av detta och tjockleken en kvarts aln. Denna bestämmelse brydde sig dock inte myndigheterna att se till att den efterlevdes - det fanns så mycket annat som var mer angeläget att se till att det efterföljdes. I stort sett har dock dessa anvisningar varit normerande den följande tiden och fram till modern tid. År 1751 talades det om att leran i Piteå var av bra beskaffenhet och att det slagna teglets kvalitet där var god.

År 1761 talas det om att det fanns några tegelslagerier i det dåvarande länet Västerbotten och att de drevs med hästar. Tillgången på tegelstenar svarade dock inte upp mot efterfrågan och kvalitén var inte heller den bästa, undantagande i Piteå socken, där den bästa leran fanns. Enligt A. Hülphers fanns det i slutet av 1700-talet inte mindre än 30 hemmansägare i Öjebyn som tillverkade tegel. Den årliga produktionen uppgick till mellan 80 000 och 100 000 tegelstenar.

Vid mitten av 1800-talet skulle nästan varje bonde ha haft en tegelugn för eget behov. Viss försäljning till andra orter förekom, exempelvis Luleå och Kalix, men när de stora tegelbruken anlades i älvdalarna mot slutet av seklet upphörde nästan helt hemtillverkningen. Det fabrikmässiga teglet

ansågs bättre. Endast en och annan bonde som hade god tillgång på lera och sand fortsatte med de gamla metoderna att slå tegel. Hemtillverkningen ökade dock något under och efter första världskriget, beroende på den besvärliga konjunkturen.

Från år 1926 finns en mycket intressant redogörelse för tegeltillverkningen i Öjebyn, författad av Algot Lundberg från Uppsala. Uppgifterna om tegelslageriet på orten kommer främst från hemmansägaren Jonas August Ölund f. 1860. Vid sidan av arbetet på hemmanet hade han också sysslat med tegelbränneri, inte bara för eget behov utan också för avsalu. Han hade varit en mycket anlitad "brännmästare" av ortens befolkning.

Det vetenskapliga intresset för tegelindustrin verkar inte ha varit stort i Sverige. Forskningen kretsar i större omfattning kring andra industrier såsom trä- och bergsindustrin, kanske för att dessa fortfarande är aktuella och levande och därmed också ständigt föränderliga. Tegelindustrin, tillhör en av de industrier som har koncentrerats till några få enheter, vilket visas av det minskade antalet bruk.

På hembygdsgården i Svensbyn, Piteå kommun, har man byggt upp ett litet tegelbruk med i förgrunden en lerbråk (som formade tegelstenar av lera), därefter en tegellada (där det färskra råteglet låg och torkade) och i bildens bakgrund en tegelugn (där "rödtegel" blev följden av nästan 1000 graders värme under flera dygn). Foto Lennart Klang 2010.

Landskapsarkeologi och bergshistoria

av Lena Berg Nilsson

Min presentation vid symposiet baserades framförallt på resultat från mitt pågående avhandlingsarbete kring medeltida gruvbrytning, mitt arbete inom projektet ”Atlas över Sveriges bergslag” och tankar som hade sitt ursprung i en pågående studie kring gruvmiljöer i antikvarisk praxis (jfr Pettersson Jensen & Berg Nilsson, manus), vilken denna text till stor del bygger på.

De aspekter inom det breda fältet Bergshistoria som behandlades på symposiet var kopplat främst till gruvlämningarnas antikvariska status;

- Vilka gruvmiljöer bör utgöra fornlämningar?
- Hur ser praxis ut?
- Hur kan den nya kulturmiljölagen (från 2014) tänkas påverka bedömningen av dessa lämningar?

De riktlinjer som gällt från början av 1990-talet framgår av dokumentet *Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Informationssystemet för fornminnen – lista med lämningstyper och antikvarisk praxis (version 3.4)*. Bedömningen av ett gruvområde som fornlämning utgick då från bedömningen av brytningsteknik i gruvhålen eller schakten:

Gruvhål: ”Registreras som fast fornlämning i de fall gruvhålet tillkommit genom äldre teknik, främst tillmakning. Gruvan får inte vara utmålslagd.” **Andra lämningar som stångångar, vattenhjul, vandrings:** ”Registreras som fast fornlämning i de fall lämningen bedöms höra samman funktionellt, kronologiskt och rumsligt med gruvområde som registrerats som fast fornlämning.”

Praxis ändras dock över tid och därför följdes inte dessa riktlinjer enhetligt. Gruvhål som inte är tillmakade har i många fall registrerats som ”Fast fornlämning”, liksom vissa tillmakade gruvor som fortfarande var utmålslagda. I de flesta fall kan det anses motiverat att riktlinjerna frångåtts, då det antingen har gjorts helhetsbedömningar av gruvområden som bedömts ha höga kulturhistoriska värden eller, som med prejudikatet Sala silvergruva, där området trots att det var utmålslagt betraktades som fast fornlämning genom ett beslut om gränsbestämning. Det baserades på att delar av gruvmiljön varit övergiven sedan länge och på kvalitetskriterier. Det är mer problematiskt med den mycket stora mängd tillmakade gruvor som är sönade, men trots det registrerats som ”Övrig kulturhistorisk lämning”. Tyvärr beror oklarheterna ofta inte på en förändrad praxis över tid, utan på en alltför begränsad kunskap om hur t.ex. brytningsspår identifieras.

Den största hotbilden för gruvhanterings lämningar idag är tyvärr det dåliga kunskapsläget. Detta innebär i förlängningen att det skapas oklara, eller rent av dåliga underlag, för t.ex. länsstyrelsernas beslutsprocesser vid exploateringar.

I den pågående studien kring gruvhanterings lämningar förespråkar vi ett skydd för alla gruvlämningar som kan knytas till tiden före den industriella revolutionen, dvs. före ca 1850. Dynamit, ångkraft och elektricitet skapar då en helt ny, maskinell brytning, som omskapar hanteringen till vad den är idag. Kriterier som då är viktiga för bedömningar av vilka gruvor som är fornlämningar framgår av nedanstående tabell.

Förindustriella kriterier	Industriella kriterier
Tillmakning/Krutsprängning	Dynamitsprängning
Muskelkraft/Vattenkraft	Ångkraft/Elektricitet
Gråberg i stycken intill gruvhål eller schakt	Krossverk/Slig och sligdammar
Handskrädning	Maskinell skrädning
= Fornlämning	= Övrig kulturhistorisk lämning

Tabell över kriterier som särskiljer förindustriella från industriella gruvmiljöer, dvs. i princip tiden före respektive efter 1850. Ur Pettersson Jensen & Berg Nilsson, manus.

Det är viktigt att poängtera att kriterierna enligt tabellen sällan går att använda individuellt utan att de bör kombineras till ett helhetsintryck, där det också är viktigt att noga registrera spår efter äldre brytning inom de områden där brytning även skett i senare tid.

Sedan 2014-01-01 gäller den nya KML och därmed en ny grundläggande princip för bedömning av antikvarisk status. Det är inte enbart fornlämningsrekvisiten som skall vara uppfyllda, dessutom skall lämningen antas ha tillkommit före 1850 för att bedömas som fornlämning. I *Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning. Version 4.1 (2014-06-26)*, se nedan, framgår RAÄs nya rekommendation vad gäller antikvarisk bedömning av gruvlämningar

Antikvarisk bedömning

Rekommendation: Fornlämning.

Kommentar: Lämning efter gruva bedöms inte som fornlämning om den tillkommit 1850 eller senare.

Lämningar efter gruvor och gruvområden som bedöms som fornlämningar måste vara tillkomna före 1850 och de bör utgöra lämningar efter tidig gruvhantering som kännetecknas av tillmakning eller krutsprängning, gråbergsvarp och handskrädning. Jämför med den industriella hanteringen som kännetecknas av dynamitsprängning, tryckluftsbörning, ångkraft/elektricitet, krossverk/slig och maskinell skrädning eller anrikning. För att kriteriet "varaktigt övergiven" ska anses uppfyllt får inte en bearbetningskoncession ha beviljats för gruvan (kontrolleras hos Bergsstaten, www.bergsstaten.se gå till Kartvisaren, mineralrättigheter.)

Riksantikvarieämbetets rekommendationer för antikvarisk bedömning av gruvlämningar.

Även om RAÄs nuvarande rekommendationen måste betraktas som tillfredsställande utifrån studiens förslag återstår problemet med kunskapsläget och att vissa kriterier är mycket svåra att särskilja vid en okulär besiktning. Hur praxis kommer att utvecklas får därför tiden utvisa...

Referenser

Pettersson Jensen, I-M. & Berg Nilsson, L. manus. *Gruvmiljöer i antikvarisk praxis*.

Gruvhål från 1600-talet – fornlämning värd att bevara. Foto Lennart Klang 2010.

Detaljartering och landskapsanalys – erfarenheter från fossilt landskap kring Kongsberg

av Bengt Windelhed

Under tre aprilveckor 2012 detaljarterade jag två områden med fossilt landskap kring norska Kongsberg. Uppdraget väckte tankar om geografins styrkor i landskapsfrågor.

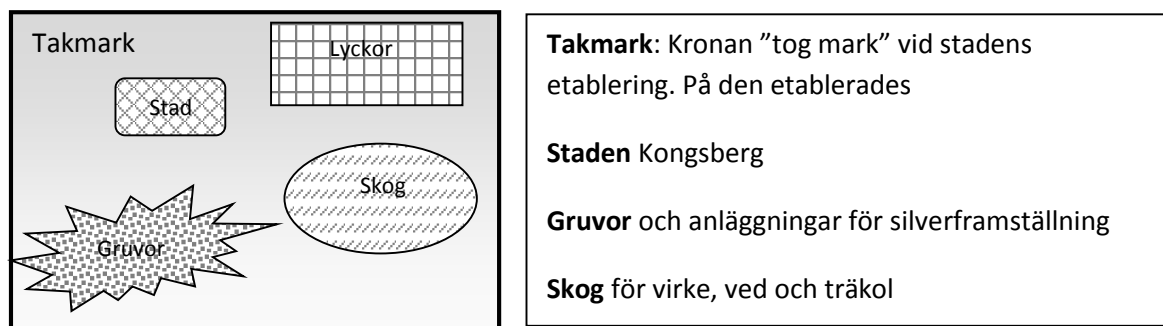
Ett av områdena utgjorde en del av det s.k. lyckelandskapet, som anses skapat främst av gruvarbetarna vid Silververket i Kongsberg (fig. 1). Det grundades av kronan 1623, lades ned 1805, återuppstod och upphörde slutligen 1958. Under hela produktionstiden framställdes här 1350 ton rent silver. 1814 grundades Kongsbergs Vapenfabrik, som nu i omvandlat skick bildar en central del i en högteknologisk verksamhet i staden. Det skapar förutsättningar för ett omfattande byggande, som också sker på lyckelandskapet. Planerad nybebyggelse var också grunden för mitt uppdrag. Inför områdenas kommande byggnation önskade fylkeskommunen (med ungefär samma ansvar för kulturmiljövården som svenska länsstyrelser) få de agrara lämningarna i områdena detaljarterade av en kulturgeograf. Det ses som en slutdokumentation inför exploatering.

I Kongsberg, Norges äldsta industristad, arbetade drygt 4200 personer år 1770. Från 1600- till 1800-talet fick arbetskraften i Silververket lön, vissa förmåner, bostad och tillgång till förnödenheter av arbetsgivaren. Däremot fick gruvarbetarna med egenproduktion på lyckorna skaffa bl. a. mjölk, kött, spannmål och foder. Kring Kongsberg är dock förutsättningarna för jordbruk rätt svåra och begränsade. Lyckorna brukades under fritiden vid sidan om långa arbetsdagar. Brukarna var tvingade att bo i staden. Initialt var kronan formellt markägare till lyckorna och brukare hade en nyttjanderätt till en eller flera lyckor. Först 1798 blev det möjligt att köpa lyckor.

Lyckelandskapet kännetecknas av hägnade ”fotbollsplanstora” lyckor, som ligger mot varandra som nätmaskorna i ett fiskenät. En brukare kunde ha en eller några få lyckor, som kunde brukas på olika sätt. Källmaterialet nämner t.ex. gräslyckor och kornlyckor. Vissa lyckor hade inägomarkskaraktär och nyttjades för odling av spannmål, grönsaker och för fodertäkt. Andra hade utmarkskaraktär och nyttjades för sommarbete.

Mitt uppdrag har föregåtts av arbeten av kulturgeografen Stefan Höglin. Kring Kongsberg har han inventerat och översiktligt karterat lyckelandskapet. Dess utbredning antyds av Höglins fältregistreringar av ”stenmurar”. På en karta, se figur 2 nedan, visar han sin sammanställning tillsammans med information från två lantmäterikartor, från 1794 och 1829, som båda syftade till att visa lyckelandskapet utbredning kring Kongsberg.

Höglins översiktliga kartframställning gjorde det möjligt att sätta in mina båda detaljarterade områden i ett större sammanhang. Jag karterade således två områden, Gamlegrendåsen med sitt lyckelandskap (se figur 3 och 4) och Frydenbergåsen med sitt gårdsbrukslandskap. Det sistnämnda härrör från små familjejordbruk som troligen funnits samtidigt med och ”utanför” lyckelandskapet. De detaljerade kartorna ger goda möjligheter att tolka landskapsutnyttjandet och bebyggelsehistorien inom områdena. Jag skall dock här inte fördjupa mig i detta, utan istället delge mina erfarenheter från detaljarteringarna.

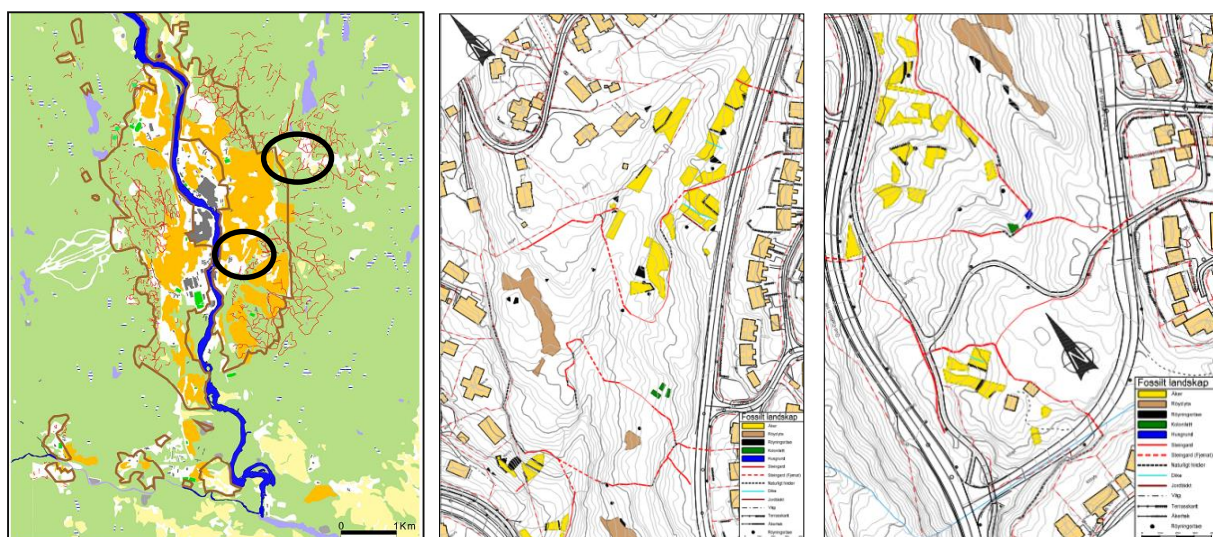
Figur 1. Principskiss över stadens omgivning med gruvor och lyckor.

En detaljkartering av ett äldre jordbrukslandskap gör anspråk på att presenterar alla dess beståndsdelar. Dess funktionellt länkade formelement illustreras som ett sammanhang på ungefär samma sätt som våra tidiga svenska lantmäterikartor. Dessa båda kartformer har en stark informationskraft. För oss svenskar är lätt att ta lantmäterikartorna för "givna". Skall vi studera ett område utan lantmäterikartor, blir det uppenbart hur svårt det blir att förstå dess äldre landskapsutnyttjande.

Jag tror också att vi som historiskt inriktade geografer inte är riktigt medvetna om vår styrka att kunna prestera och använda sådana kartor. Vi som geografer borde tydligare lyfta fram vår förmåga att framställa och använda kartan som verktyg och informationskälla. För det krävs ju förmåga att kunna "läsa ett nytt landskap", fästa det på karta och ge en tolkning av en äldre markanvändning skapad i ett för oss främmande samhälle.

En sådan karta ger potential till både vetenskaplig och planeringsmässig användning. Till det vetenskapliga hör ju att ställa "rätt frågor" till kartan, men också att ha färdigheten att locka fram hårddata ur landskapet. Det kan röra sig om dateringar och uppgifter om nyttjandet av landskapet. För planeringstillämpningen av kartan kommer vi in på kulturmiljövårdens frågor om bevarande kontra exploatering, men också framtida skötsel och informationsspridning.

Detaljarkartering är väl beprövat för oss geografer. Ändå rymmer de utmaningar. För oss geografer gäller det att förstå att vi kan något som borde efterfrågas av samhället och uppdragsgivare. Vi kan något om äldre agrara landskap. För vår självkänsla och yrkesroll är det viktigt att vi innerst inne förstå det. En annan utmaning är att få andra att förstå att vi har denna kunskap. Att som konsult sälja denna kunskap kan vara som att slåss mot väderkvarnar. Min vistelse i Norge erbjöd många tillfällen att reflektera över dessa utmaningar.

Figur 2-4. Enligt Höglin visar kartan t v "Utbredningen av lyckor" (enligt lantmäterikartorna från 1794 och 1829, gulbrunt) "i jämförelse med registrerade stenmurar 2008-2009" (röda). Kartan visar Kongsberg (grått = stadskärnan) med omgivningar och älven Lågen. Mina två undersökningsområden markerade med ringar (det norra Frydenbergåsen, det södra Gamlegrendåsen). T h detaljkartor över Gamlegrendåsen.

Referenser

- Engeseth, K.J. 1982 *Løkkene på Bergstaden Kongsberg. En undersøkelse av jordeiendomsforhold og utnyttelse 1734-1797*. Hovedoppgave i historia. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Höglin, S. 2009 *Fossilt odlingslandskap i Kongsberg- rapport från en fältinventering*. Bäckaby Landskap.
- Höglin, S. 2010 *Fossilt odlingslandskap i Kongsberg. Sammanfattning av resultat från två inventeringssäsonger*. Bäckaby Landskap.
- Windelhed, B. In press *Gamlegrendåsen Terrasse. Rapport om en kulturgeografisk detaljkartering av fossilt agrart landskap*.
- Windelhed, B. In press *Frydenbergåsen. Rapport om en kulturgeografisk detaljkartering av fossilt agrart landskap*.

Antropogen påverkan i nordliga fjällområden, med exempel från stalotomtsmiljöer

av Lars Liedgren

Ofta framställs fjällen som en orörd natur som i mycket liten mån påverkats av mänsklig aktivitet. Förändringar i växtlighet har vanligen skyllts på naturliga orsaker. I dag har klimatförändringarna, orsakat av växthuseffekten, blivit en förklaring till att trädgränsen tycks förskjutas uppåt i fjällområdet.

Samernas utnyttjande av de nordliga fjällen för renskötsel sträcker sig tillbaka till yngre järnålder med tydliga belägg under vikingatid med många daterade konstruktioner (Liedgren 2002, 2003, 2004, 2006, 2007, 2008). Fjällsamerna hade lappskatteländ i fjällområdet och troligen vistades man i huvudsak inom lappskatteländet under hela året i äldre tid. I senare tid, under 1800-talet och framåt har fjällsamerna haft ett annat rörelsemönster med betydligt längre vandringar som omfattat både norska och svenska kustområdet i Bottenviken (Manker 1953). Enligt de historiska källorna bodde fjällsamerna i tält året runt.

Under etableringsfasen för renskötsel i fjällområdet, främst vikingatid, verkar det dock som fjällsamerna haft en annan typ av byggnadskonstruktion, vilket markeras av de s.k. stalotomterna. I dag är ca 500 kända i Sverige och Norge, från Frostviken i Jämtland till norra Norge, varav huvuddelen på svenska sidan. Stalotomterna förekommer med upp till ett 10-tal på varje lokal, ofta liggande på rad och belägna i den övre fjällbjörkskogskanten eller på kalvfjället (Bergman *et al.* 2008). Man har tidigare ansett att detta är fundament till tält (Manker 1960, Mulk 1994, Storli 1994). Senare forskning har dock gjort det troligt att det kan röra sig om fasta kåtor byggda av bågstänger, resvirke och näver (Liedgren & Bergman 2009).

Exkursjon till stalotomt, registrerad vid fornminnesinventering i Västerbotten. Stalotomten består av en nedgrävd rundad yta omgiven av en låg vall. Foto: Lennart Klang 1998.

I samband med stalotomterna har en rad pollenanalyser genomförts på senare tid som visar att en avskogning skett när boplatserna etablerats (Karlsson 2008). Analys av kolet från härdarna visar att nästan all ved härstammar från trädformig björk med få inslag av andra trädslag (Hellberg 2004). Vi tror att stalotomterna utnyttjats för vinterboende, vilket krävde stora mängder ved (Liedgren & Östlund 2011). I vissa områden förekommer större koncentrationer av stalotomter som således kunde ge ett avsevärt avtryck i björkskogen redan efter ett 10-tals års eldande. Byggnation av kåtor och andra konstruktioner krävde också virke, men det är eldandet som står för huvudparten av virkeskonsumtionen.

Det är dock inte bara människans direkta ingrepp som påverkar det ekologiska systemet. Ett ofta förbiset faktum är betets inverkan på miljön både i skogs- och fjällområdet. I fjällområdet kan också en liknande process iaktas där yngre lövträdsskott i många fall repas, vilket gör att plantorna så småningom dör. Sådana förhållanden råder inte minst på många av de boplatser, rengårdor och kalvmärkningsplatser som fjällsamerna har efterlämnat. Trots att flera hundra år kan ha gått, markeras sådana platser av annorlunda växtlighet i form av gräs och starrarter.

Slutsatsen av ovanstående är att när naturen inom ett område ska analyseras och beskrivas bör man i första hand fråga vilka spår som människans manipulering har avsatt i miljön även i till synes orörd vildmark. I dag finns knappast någon miljö där människan inte bidragit till förändringar. Man ska främst se naturen som en avspiegling av människans och djurens påverkan i samspel med klimatet. Ett kulturlandskap och naturlandskap är inte en statisk produkt utan i ständig rörelse p.g.a. av olika påverkansprocesser.

Referenser

- Bergman, I., Liedgren, L., Östlund, L. & Zackrisson, O. 2008. Kinship and Settlements: Sami Residence Patterns in the Fennoscandian Alpine Areas around A.D. 1000. *Arctic Anthropology* 45:97-110.
- Hellberg, E. 2004. Human impact on forest-limit ecosystems – palaeological indications of deforestation and prolonged ecological effects of land-use at a site in the Swedish Scandes. In *Historical Variability of Deciduous Trees and Deciduous Forests in Northern Sweden. Effects of forest fires, land-use and climate. Silvestria 308:1-20*. Umeå.
- Karlsson, H. 2008. *Vegetation Changes and Forest-Line Positions in the Swedish Scandes during Late Holocene. Anthropogenic Impact vs. Climate*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Doctoral thesis No. 2008:31. Faculty of Forest Sciences. Umeå.
- Liedgren, L. 2002. *Utgrävningar av härdar och stalotomter i Adamvaltaområdet, Arjeplog, Lappland, 2001*. Silvermuseet, rapport 31 (in Swedish).
- Liedgren, L. 2003. *Utgrävningar av stalotomter i Adamvaltaområdet, Arjeplog, Lappland, 2002*. Silvermuseet, rapport 35 (in Swedish).
- Liedgren, L. 2004. *Utgrävningar av härdar och stalotomter i Adamvaltaområdet, Arjeplog, Lappland, 2003*. Silvermuseet, rapport 37 (in Swedish).
- Liedgren, L. 2006. *Kulturlandskap i fjällen. Arkeologiska inventeringar och undersökningar inom Mavas, Jurun och Adamvalta, Arjeplog socken och kommun, 2005*. Silvermuseet, rapport 47 (in Swedish).
- Liedgren, L. 2007. *Kulturlandskap i fjällen. Arkeologiska inventeringar och undersökningar inom Jurun, Njallejaur-Lomträskstugan samt Talput, Arjeplogs socken och kommun, 2006*. Silvermuseet, rapport 49 (in Swedish).
- Liedgren, L. 2008. *Kulturlandskap i fjällen. Arkeologiska inventeringar och undersökningar inom Jurun, Tjatsvagge samt Puoitavaratj, Arjeplogs socken och kommun, 2007*. Silvermuseet, rapport 53 (in Swedish).
- Liedgren, L. & Bergman, I. 2009. Aspects of the Construction of Prehistoric Stallo-Foundations and Stallo-Buildings. *Acta Borealia*, vol. 26, No. 1:3-26).
- Liedgren, L. & Östlund, L. 2011. Heat, smoke and fuel consumption in a high mountain stallo-hut, northern Sweden – Experimental burning of fresh birch wood during winter. *Journal of Archaeological Science* 38:903-912.
- Manker, E. 1953. *The Nomadism of the Swedish Mountain Lapps. The Siidas and their Migration routes in 1945*. Acta Lapponica VII. Stockholm.
- Manker, E. (1960) *Fångstgropar och stalotomter: Kulturlämningar från lapsk forntid*. Acta Lapponica XV (in Swedish). Uppsala.
- Mulk, I.-M. 1994. *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 6, Department of Archaeology, University of Umeå (in Swedish). Umeå.
- Storli, I. 1994. *"Stallo"-boplassene. Spor etter de første fjellsamer*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XC (in Norwegian). Oslo.

Informationsskyltar och inventering

av Gerhard Flink och Ingela Norlin

I mångfalden av tjänster som Landskapsarkeologerna kan erbjuda finns produktion av informationsmaterial. Produktionerna gäller oftast totalproduktioner med research, fältdokumentation, text och bildproduktion, samråd och medverkan med beställare och andra berörda. Alla storlekar av informationsskyltar förekommer från ibland A5 med kanske vägvisning etc. till stora 1-2 meter plattor, d.v.s. A2, A1 eller A0 där mycken information ska finnas och kanske omfattande kartor eller illustrationer. Illustrationer är en viktig del och vi har till oss knutet god kompetens i det fallet. Som många påpekat utgör illustrationen en väsentlig del av budskapet som informationsskylten ska föra fram. För produktionerna anlitar vi olika underkonsulter som tecknare, illustratörer, översättare, tekniker för olika grundarbeten, mekanisk verkstad, plattproducenter m.fl.

Beträffande innehåll som myndigheter och museer producerade tidigare har informationsskyltar utvecklats från i huvudsak deskriptiva lätt avvisande med text om lagskyddad fornlämning till nutida välkomnande och förklarande texter och bilder med olika aspekter på ett områdes utveckling, såsom vi eftersträvar inom LA. Ibland kan särskilt intressanta områden kompletteras med tryckta foldrar eller broschyrer. I regel finns sammanfattningar på andra språk på nutida informationsskyltar, liksom ibland taktila plattor till synskadade. På senare tid har införts krav från staten på särskilda rutor med ”lättläst” text som vi då också utför. Alla besökare ska kunna ta till sig information om ett ämne som för en del är kanske okänt och med begrepp som känns främmande. Därför bör information vara både kort och lättillgänglig men i viss mån ändå fullständig. Bild och illustration är kanske viktigast. En bild som fångslar ger kanske inspiration att läsa. Och då bör även läsandet ge mersmak. Viktigt är bra ingress och sedan bör stycken och rader begränsas så långt möjligt. Vad som blir alltmer aktuellt är att utöver själva skyltmediet göra olika internetkopplingar. Kanske QR-koder eller hänvisning till siter eller telefoninfo som förekommer på en del håll i landet.

När man sysslar med informationsmaterial finns all anledning att se sig omkring. Vi hämtar gärna inspiration genom flitigt resande. Senast har vi besökt keltiska oppida med bra museum och tagit del av fynd och litteratur om särskilt germansk arkeologi. Germanska furstegravar har sina paralleller i Norden och samband eller kontakter förefaller klara. Hällristningar har vi besökt på vitt skilda håll i världen. Dock bör framhållas att våra skandinaviska informationsplatser hävdar sig väl.

Vi utför även uppdrag med fornvård genom att ta fram planer för detta. I viss mån följer vi traditionen från Riksantikvarieämbetets fornvårdsverksamhet, men objekten är färre och nu saknas ofta kontinuitet vad gäller entreprenörer för markarbeten. Ständiga upphandlingar medför ojämn kvalitet. Det ställer krav på extra tydlighet i vårdplanerna. Tyvärr kan man se hur försummade områden, t.ex. gravfält, försämras värre än de som aldrig varit utsatta för samhällets tidigare vårdinsatser. Stubbar som resultat av tidigare vårdinsatser har skjutit stubbskott och gör igenväxandet extra rikligt. Igenväxande fornminnesområden kan i viss mån liknas med fåbodar där samma förhållande uppstår. Krävs att man diskuterar igenom hur vårdinsatser kan lösas på både kort och lång sikt.

Landskapsarkeologerna utför också åtaganden vad gäller fornminnesinventering, kvalitetsgranskning och arkeologiska undersökningar. Fortfarande finns ett ganska stort antal ogranskade fornminneslokaler som vi periodvis arbetar med, bl.a. med anknytning till Skogsstyrelsens projekt Skog & Historia. Arkeologiska utredningar och undersökningar i samband med exploateringar innebär också att ett antal tidigare okända fornminneslokaler blir bedömda, samtidigt som inriktningen där är att även bedöma tidigare kända fornminnen utifrån gällande lagstiftning och framväxande praxis inom kulturmiljövårdssektorn.

Informationsskylt producerad av Landskapsarkeologerna sätts på plats av uppdragsgivaren Luleå kommun/Peab. Foto: Lennart Klang 2008.

Kulturarv och klimathot i samhällelig riskhantering

av *Ola Nilsson*

Kulturarvets vara eller inte vara i samband med klimatrelaterade extrema händelser fick i viss mån ett abruptt uppvaknande 2005 i samband med stormarna Gudrun och den efterföljande Per i södra Sverige. Förutom att stormarna orsakade svåra skador på skog och fast egendom skadades även många fornlämningar. Paradoxalt nog var skadorna inte så omfattande som förväntat, utan en positiv bieffekt var att flera tidigare okända fornlämningar kom fram i ljuset. Istället visade det sig att det var i arbetet efter stormarna som de stora skadorna uppstod då behovet av markberedning och plantering ökade. Omfattningen av skadorna kan förstås av följande siffror efter stormen: I Kronobergs län skadades över 3 200 av länets mer än 11 000 fornlämningar medan i Jönköpings län hade 624 av totalt 3047 inventerade fornminnen skador i någon form. Att förebygga skador på fornlämningar och kulturlämningar inför stormar är svårt, däremot är en slutsats att skadorna sannolikt kan mildras i det efterföljande uppretningsarbetet.

I det förebyggande riskhanteringsarbetet ingår en rad olika aktiviteter som måste göras för att arbetet ska anses proaktivt och förebyggande vid en oönskad händelse. Centralt i sammanhanget är att genomföra risk- och sårbarhetsanalyser med väl underbyggda planer med skadereducerande åtgärder. Det skadeförebyggande arbetet i Sverige är i allt väsentligt kopplat till kommunal nivå och den geografiska yta en kommun omfattar. En kommun åläggs också att en gång per mandatperiod ta fram en handlingsplan som ska fastställas av den politiska majoriteten vari målet för kommunens verksamhet samt de risker för olyckor som finns i kommunen och som kan leda till räddningsinsatser ska anges. Om räddningstjänsten proaktivt ska skydda, eller i samband med en extraordinär händelse rädda, en värdefull kulturhistorisk miljö ska det framgå av handlingsplanen att kommunen tar sådana hänsyn. Exempelvis kan antalet fornlämningar och värdefull kulturhistorisk bebyggelse vara stort i en kommun och alla kan sannolikt inte skyddas vid en oönskad händelse. Då samhällets resurser är begränsade innebär det att för att skydda några kulturhistoriskt värdefulla miljöer måste andra offras, prioriteringar göras och viktiga frågor ställas:

- Vad ska skyddas?
- Vad ska räddas?
- Var finns det?

För att förenkla diskussionen något väljer jag att belysa problematiken utifrån en klimatrelaterad händelse som kan påverka våra fornlämningar, nämligen översvämning, i form av antingen kraftigt regn, eller i form av en vårflood i samband med snöavsmältning. En möjlig sekundär konsekvens av nederbörden eller snöavsmältningen är ras och erosion.

Ett gott exempel på den problematik är den översvämning som under två tillfällen, år 2000 och 2001, kom att beröra Carl Larsson-gården.

Översvämningen år 2000, som är den som här i huvudsak kommer behandlas, varade runt två veckor i juli månad då Svärdsjövattendraget fylldes med vatten. Våren och försommaren var regnrik och redan i mitten av juni var Dalälvens magasin fyllda till 90 procent. Den 13 juli fick länsstyrelsen i Dalarna varningar om risk för höga flöden. Efterföljande vecka föll mycket regn över Dalälvens avrinningsområde och kring den 17 juli började problemen på allvar. Regnmängden i övre Dalälvsområdet var mer än dubbel, 158 millimeter regn i stället för normala 70 millimeter. I Svärdsjöområdet var det än värre, mer än tre gånger den normala mängden regn föll, 231 millimeter mot normala 75. Då vattenmagasinen redan till stora delar var fyllda, fanns inte möjlighet att dämpa flödena genom att fylla magasinerna ytterligare. Istället var den enda möjligheten till skadelindring att öka avtappningen vid kraftstationen i Tängar. För att inte skada fastigheter nedströms ökades tappningen den 15 juli till maximala 31 kubikmeter per sekund. Särskilt mycket regn kom mellan den 16 och 19 juli. Därför tvingades tappningen i Tängar att öka ytterligare och nådde den 19 juli ungefär 60 kubikmeter per sekund. Man tvingades till ytterligare en ökning den 23 juli då flödet i Tängar var 94 kubikmeter, alltså tre gånger högre än det rekommenderade flödet.

Detta förlopp gjorde att Carl Larsson-gården riskerade att vattenskadades till minst en tredjedel, på grund av den stigande nivån i Svärdsjövattendraget. Tack vare en omfattande räddningsinsats klarade sig det värdefulla kulturminnet.

Olika verksamheter, förutom Carl Larsson-gården, längs Svärdsjövattendraget kom att påverkas negativt av översvämningen, exempelvis fick fastigheter i Enviken och Hedens by problem med avloppen och lantbruket drabbades genom utdragen höskörd, markskador och föroreningar.

Hantering av översvämningen sköttes av flera olika aktörer, inte minst spelade Räddningstjänst och Hemvärn viktiga roller. Man pumpade, tätade brunnar och vallade in med exempelvis sandsäckar.

Sedan översvämningarna 2000 har en del åtgärder genomförts för att mildra konsekvenserna av framtida höga flöden. Exempelvis har Falu kommun införskaffat flyttbara barriärer. Efter översvämningarna påbörjades ett projekt med flödesfrämjande åtgärder inom Svärdsjövattendraget, där olika åtgärder föreslagits. Huruvida dessa åtgärder har genomförts är inte undersökt i detta sammanhang. Den skadeförebyggande lösningen som i efterhand tagits fram specifikt för Carl Larsson-gården och som ska klara en stor översvämning är en installation av en barriär som reser sig automatiskt vid stigande vattennivåer.

I olika sammanhang talas om behovet av utredningar efter en oönskad händelse. Detta är onekligen ett sätt att hantera problematiken, men minst lika viktigt är att därefter dra lärdomar och påbörja arbetet med att implementera skadereducerande skyddsåtgärder.

Låt mig avsluta med ett exempel. Lagen om skydd mot olyckor (2003:778) reglerar bland annat hur en kommun ska hantera räddningsinsatser inom sina gränser. En annan lag som är av betydelse i sammanhanget är Lagen (2006:544) om kommuners och landstings åtgärder inför och vid extraordinära händelser i fredstid och höjd beredskap. För att kulturmiljöer, oavsett om det handlar om fornminnen eller bebyggelse, ska skyddas måste de inkluderas i den kommunala handlingsplanen, bedömas, värderas och ställas mot andra för samhället viktiga resurser. Det kan ju vara intressant att se om exempelvis två av våra världsarv, som jag själv känner starkt för, beaktas i respektive kommuns handlingsplan, nämligen Falun och koppbergslagen samt Engelsbergs bruk, i Falun och Fagersta kommuner. Vare sig gällande handlingsprogram för Södra Dalarnas Räddningstjänsts förbund, vari Fagersta kommun ingår, eller Räddningstjänsten Dala Mitt, vari Falun kommun ingår, nämner någon styrning av om eller hur respektive världsarv ska hanteras i händelse av en oönskad klimatrelaterad händelse.

Frågan som måste ställas är: Kommer vårt kulturarv att beaktas i händelse av en oönskad klimatrelaterad katastrof?

Carl Larsson-gården - ett hotat kulturarv? Foto Lennart Klang 2004.

Bilaga 1: Program

14/6

14.30-16.00 Samling.

16.00-18.30 **Session 1.**

Presentation av *Landskapsarkeologernas* affärsidé, verksamheter och framtidsvisioner.

20.00-22.00 **Session 2.**

Vi lägger fast symposiets mål och programpunkter och har postseminarium.

15/6

10.00-12.30

Session 3.

Mats Widgren: "Kulturgeografisk landskapsarkeologi. Vad kulturgeografiska institutionen i Stockholm lär ut om landskapsarkeologi. Hur forskning vid institutionen kan samverka med företag/konsulter inom landskapsarkeologi".

Lennart Klang: "Landskapsarkeologi som konsultverksamhet".

13.45-15.30

Historisk stadsvandring. Informationsskyltar, producerade av LA.

16.00-18.30

Session 4.

Ann Hörsell: "Arkivhandlingar av intresse för landskapsarkeologi".

Sune Jönsson: "Landskapsarkeologi och miljöersättningar. Om EU-ersättningar som bidrag till öppna landskap".

20.00-22.00

Session 5.

Kenneth Awebro: "Industrihistoria av landskapsarkeologiskt intresse – exempel från tegelbruksindustrin".

Diskussion kring frågor som kommit upp under dagen.

16/6

09.30-12.45

Session 6.

Lena Berg Nilsson: "Landskapsarkeologi och bergshistoria".

Bengt Windelhed: "Landskapsanalys och kartering – exempel från Kongsberg".

Lars Liedgren: "Arkeologi i fjällmiljö – exempel från forskning om stalotomter och samiska landskap".

13.45-16.00

Session 7.

Gerhard Flink och Ingela Norlin: "Informationsskyltar och inventering".

Ola Nilsson: "Kulturarv och klimathot inom samhällelig riskhantering".

19.30-23.30

Jubileumsmiddag.

17/6

10.30- 12.45

Session 8.

Diskussion.

13.45-15.00

Session 9. Summering samarbetsmöjligheter inom landskapsarkeologi. Symposiet avslutas.

Bilaga 2: Deltagare

Kenneth Awebro, universitetslektor vid Södertörns högskola, docent i historia och teknikhistoria

Lena Berg Nilsson, Landskapsarkeologerna/ArcMontana

Gerhard Flink, Landskapsarkeologerna/R-Info Kultur

Ann Hörsell, krigsarkivarie inom Riksarkivet

Sune Jönsson, Landskapsarkeologerna/Kulturmark Sune Jönsson

Lennart Klang, Landskapsarkeologerna/LK Konsult

Lars Liedgren, 1:e antikvarie vid Silvermuseet i Arjeplog

Ola Nilsson, Landskapsarkeologerna/ArcMontana

Ingela Norlin, Landskapsarkeologerna/R-Info Kultur

Mats Widgren, professor i kulturgeografi vid Stockholms universitet

Bengt Windelhed, Landskapsarkeologerna/Windelhed Geografi

Symposiedeltagare i Luleå, från vänster; Bengt Windelhed, Mats Widgren, Kenneth Awebro, Lars Liedgren, Ingela Norlin, Gerhard Flink, Ann Hörsell, Lena Berg Nilsson, Sune Jönsson, Ola Nilsson och Lennart Klang. Foto Eva Ericsson-Klang.

Landskapsarkeologiskt symposium i Luleå 2012

I juni 2012 bjöd Landskapsarkeologerna in fyra aktörer till ett landskapsarkeologiskt symposium i Luleå. Syftet var att tillsammans med de inbjudna diskutera några inriktningar inom aktuella landskapsarkeologiska verksamheter. I denna rapport sammanfattas vad var och en presenterade vid symposiet. Sammanfattningarna är mycket korta och rymmer därför inte de mer utförliga resonemang och diskussioner som tog upp den mesta tiden. De visar ändå på några utgångspunkter och tankar. Vår förhoppning är att denna symposiepublikation kan vara av intresse även för uppdragsgivare och samarbetspartners genom att den ger en inblick i vad vi avser med det breda begreppet "landskapsarkeologi".